

Tangl Balázs

Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914)

A hadsereg – ami a modern állam kiépülésével az állami erőszak-monopólium legfontosabb szerve – feladata az ellenség harcképtelenné tétele fizikai erőszak alkalmazásával.¹ Ez az egyén szempontjából azt jelenti, hogy a civil társadalomra vonatkozó általános erőszaktilalom normája részben feloldásra kerül, vagyis képesnek kell lennie az ölésre és a halálra, illetve magának az erőszaknak a kontrollálására. Utóbbit a parancsnak való feltétlen engedelmesség biztosítja. A hadsereg ugyanakkor nem csupán egy hierarchikusan felépült, racionális szervezet, hanem (egészen a 20. századig) egyben egy férfiközösség is, mely két fő szervezőelv: vertikális szempontból a parancs és engedelmesség, horizontális szempontból pedig a bajtársiasság mentén működik. Vagyis működéséhez egyszerre szükséges a fegyelem és az összetartozás-tudat.²

A szociológiában a fegyelmezéssel alapvetően kétfajta megközelítés foglalkozik: az egyik a modernizációs folyamat részeként (Weber, Elias vagy Oestreich), a másik pedig társadalmi gyakorlatként (Foucault, Goffman) vizsgálja. Noha előbbiek esetében is (mindenekelőtt Oestreichnél) szerepet kap a katonai fegyelem, minket elsősorban az utóbbi két gondolkodó érdekel.³ Erving Goffman elméletében a „totális intézmény” fogalma kerül középpontba, melynek négy fő jellemzőjét határozza meg: 1. a közösség minden tagjának élete egy helyen és egy autoritás alá rendelve zajlik; 2. az egyén minden tevékenységét a közösséggel együtt végzi; 3. ez elülről irányított, pontosan meghatározott rend szerint zajlik; 4. végül pedig az egyes tevékenységek meghatározott, az intézmény céljainak alárendelt tervet követnek.⁴ Vagyis a „totális intézményben” a nyilvános és a magántér, a munka- és szabadidő közötti határvonal eltűnik, az egyéniség a közösség érdekében háttérbe szorul, annak minden megnyilvánulását felszámolják, hogy aztán az intézmény céljainak megfelelően formálhassák. A normától való eltérést pedig szankcionálják.

¹ Ez egyszerre jelenti a belső és külső ellenséggel szembeni harcot. Az 1868-as véderőtörvény például így fogalmazott: „A hadsereg és hadi tengerészet hivatása Ő Felseége összes birodalma mindként állama területének küllelenségek elleni megvédeése és a belrend és biztonság fenntartása.” 1868. XL. tc. 7. §.

² Bröckling 1997: 9–10; a bajtársiasság ápolására a közös hadseregben lásd Tangl 2016.

³ Vö. Bröckling 1997: 11–18.

⁴ Goffman 1961: 6.

Goffmannal szemben Michel Foucault⁵ a fegyelem diffúz voltát hangsúlyozza, ami „a maga sajátos kellékeivel, technikáival, procedúráival és alkalmazási síkjáival egyetemben olyan hatalmi technológia (sőt, a hatalom olyan »anatómiája«), amely mélyen beleágyazódik a társadalom kontextusaiba, ily módon itatva át annak szinte minden egyes alkotóelemét”.⁶ Ezeket a fegyelmezési mechanizmusokat olyan mikrohatalmakként értelmezi, melyek a mindennapi élet síkján biztosítják a hatalom folytonos és közvetlen létét. A modern fegyelmezés és büntetés (a premodern módszerek brutalitásával szemben) finomabb és civilizáltabb formákat ölt, működési területe kitágul, alapját pedig a mindenoldalú felosztás jelenti. Az egyén csak formalizált, ellenőrzött csoportokban létezhet, melyekben már beépített kontrollok működnek. Ennek megfelelően a fegyelmezés eszköztévé válik az idő (be- és felosztása, tevékenység időbeni megszervezése), a tér (elzárás, funkcionális elhelyezés) és a test. A kialakított normarendszer állandó, hierarchikus felügyeletet, vizsgáztatást és szankcionálást is feltételez. Ezek a normalizáló szankciók azonban már kevésbé a testet magát, hanem sokkal inkább a „lelket” veszik célba.

A fentiek alapján tanulmányunk célja az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege hétköznapijainak vizsgálata az általános hadkötelezettség (1868–1914) időszakában, egyrészt a goffmani „totális intézmény”, másrészt a foucault-i értelemben vett fegyelmezési módszerek szempontjából, így próbálva bepillantást nyerni a közkatonák mindennapi életének bizonyos aspektusaiba, elsősorban magyarországi viszonylatban.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSBÁZIS

A közkatonák mindennapi élete háborúban és békében (vagyis a hadtörténetírás alulnézetből⁷) a magyar történetíráson belül mind a mai napig lényegében *terra incognitának* számít. Ez még akkor is így van, ha például az I. világháború centenáriuma alkalmából érezhetően megnövekedett az érdeklődés a háborús mindennapok, az egyszerű közkatonák frontélményei iránt. A „boldog békeidők” közkatonáira azonban még ennyi figyelem sem hárul, életükről (néhány általános megállapításon kívül) lényegében alig tudunk valamit. Igaz, ez a terület még nyugati szomszédunknál is viszonylag újnak számít. Itt mindenekelőtt Christa Hämmerle egy tanulmányát kell kiemelni, amelyre a téma hasonlósága miatt jelen írás is sok tekintetben támaszkodik.⁸ Hämmerle elsősorban a kiképzéssel szorosan összefüggő katonai fenyítőjogot állítja középpontba, amelyet foucault-i értelemben vizsgál. A közös hadseregben a katonai büntetéseknek ugyanis két, egymástól szigorúan elkülönülő fajtája létezett: a fenyítőjog és a büntetőjog.

⁵ Lásd például: Foucault 1990.

⁶ Gyáni 1997: 159–160.

⁷ A témára lásd Wette 1992; Ulrich 1996; Kühne–Ziemann 2000: 14–18; Keegan 2013.

⁸ Hämmerle 2011.

Az utóbbi fórumai a különböző szintű katonai bíróságok voltak,⁹ előbbi viszont az adott alakulaton belüli fegyelmi vétségekre vonatkozott. Az előljárót alárendeltjei felett ugyanis fegyelmi fenyítő hatalom illette meg a fegyelem fenntartása céljából, melyet saját hatáskörében gyakorolt. Ez kiterjedt a szolgálati szabályok, valamint más, általános vagy különös rendeletek megsértésére, illetve a katonai vagy közönséges vétségekre. A fenyítőjogot, vagyis a szankcionálás határait, a büntetés típusait, enyhítő és mentesítő körülményeit a szolgálati szabályzat rögzítette.¹⁰

Hämmerle szerint a fenyítőjog a katonák mindennapi életét a kaszárnyában „totális mértékben meghatározta”, annak valamennyi területére kiterjedt, ezzel jelentős mértékben hozzájárulva, hogy „totális intézményként” működjön a hadsereg. Jóllehet az 1855-ös katonai büntető törvénykönyvvel és az 1873-as új szolgálati szabályzattal a testi fenyítést megszüntették, a liberális nevelési elvek hangsúlyozása ellenére a fenyítőjogot továbbra is a „brutalitás” jellemezte, nemcsak a szigorú büntetési tételek miatt, hanem mert a szabályok széles lehetőségeket biztosítottak a tiszteknek az alkalmazására. Így a fenyítőjog és a kiképzés közötti határ jórészt elmosódott, előbbi az utóbbi eszközévé vált, feladata pedig az volt, hogy a fegyelmet és az engedelmességet azokon a területeken is érvényesítse, illetve kikényszerítse, ahol egyébként a kiképzés önmagában nem tűnt elegendőnek. Hämmerle éppen ezért a fegyelmi esetek jegyzőkönyvei és közkatonák visszaemlékezései alapján úgy véli, hogy a kiképzési módszerek továbbra is rendkívül brutálisak és megalázóak voltak, céljuk pedig elsősorban az idomítás és az erőszakos normalizálás volt.¹¹

A közkatonák mindennapi életének elhanyagolása a kutatásokban a relatív forráshiánnyal is magyarázható. Az általános hadkötelezettség időszakából ugyanis, miközben a tisztektől nagyszámú napló, visszaemlékezés maradt fenn kéziratban és nyomtatásban egyaránt, addig a közkatonáktól csak kevés ilyen került elő (nem számítva a már említett I. világháború éveit).¹² Ez hatványozottan igaz az egykori Magyar Királyságra, hiszen az örökös tartományokhoz képest az itteni újoncok (persze nagy regionális eltérésekkel) jóval alacsonyabb alfabetizációs szinttel rendelkeztek. Ennek ellenére jelen tanulmány egyik fő bázisát négy ilyen napló és visszaemlékezés képezi, amelyek részben a Hadtörténelmi Levéltárban, részben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, részben pedig nyomtatásban maradtak fenn. Az egyik Mezei Sámuel visszaemlékezése, amelyet 1970-ben és 1972-ben diktált le. Mezei 1907 és 1910 között szolgált a cs. és kir. 15. huszárezred 5. századában Miskolcon.¹³ Ezzel szemben a Csong-

⁹ Részletesen lásd: Farkas–Kelemen 2015: 35–82.

¹⁰ Farkas–Kelemen 2015: 46–47; DR 1873. XIII. Abschnitt.

¹¹ Hämmerle 2011: 33, 53–54.

¹² Leo Schuster csehországi német származású tüzér altiszt posztumusz kiadott visszaemlékezése volt sokáig az egyetlen nyomtatásban is megjelent munka, ami a korból származik. Emellett 2012-ben Christa Hämmerle szerkesztésében jelent meg egy kötet, mely tizenegy altiszt és közkatona visszaemlékezéseiből közöl részleteket (Hämmerle [Hg.] 2012).

¹³ HL Tgy 2689, 2699, 2718.

rád vármegyei születésű, katonaéveit a cs. és kir. 101. gyalogezred 1. zászlóaljában, Zágrábban letöltő Tóth István szakaszvezető naplója egykorú forrás. Írása azonban nem egy klasszikus értelemben vett napló, inkább egy-egy élmény, benyomás rögzítése rímbe szedett szövegben, ugyanakkor rendkívül rossz helyesírással.¹⁴ A harmadik forrás Magyar Adorjának nyomtatásban is megjelent visszaemlékezése, aki a cs. és kir. 2. huszárezredben, a Brassó melletti Feketehalmon töltötte katonaéveit 1907 és 1910 között.¹⁵ A negyedik forrás kissé kilóg a sorból, mivel egy egyéves önkéntes szolgálatáról van benne szó. Ennek ellenére Kiss Lajos naplója, aki 1873 és 1874 között szolgált a cs. kir. 34. gyalogezredben Kasán, számos értékes információval szolgál témánkhoz.¹⁶

Forrásbázisunk másik alapját a cs. (és) kir. 11. huszárezred ezredlevéltára alkotja, amely a maga nemében egyedülálló. Az egykori Habsburg Monarchia haderejének azon kevés alakulata közé tartozik, melynek az irattára jórészt megmaradt (igaz, még így is nagy hiányokkal). Az 1841 és 1918 közötti évek összesen 14 iratfolyóméter anyaga ennek ellenére nemcsak a magyar, de az osztrák kutatók figyelmét is mind a mai napig elkerülte. Jelen tanulmányban elsősorban a fegyelmi büntetések jegyzőkönyvi kivonatát (*Strafprotokoll-Auszug*) használjuk. Ezeket a következő adatok vannak feltüntetve: a katona neve, rangja, a vétség rövid leírása, a büntetés neve, ki hozta az ítéletet, a dátum, végül pedig a büntetés végrehajtására vonatkozó megjegyzések. A kivonatok önmagukban nem maradtak fenn, csak más irattípuson belül, mindenekelőtt a hadbírószági peranyagokban található meg. Ha ugyanis egy katona hadbírószág elé került, akkor az illető fegyelmi vétségeiről szóló jegyzéket csatolták a peranyaghoz, akkor is, ha az üres volt. Így a tanulmányban egyrészt ezeket vizsgáltuk. Másrészt az ezredlevéltárban fennmaradtak havi összesítő kimutatások is a fegyelmi büntetésekről, melyek az ezred szervezeti egységei szerint (ezredtörzs, hat század, kiegészítő keret, utászszakasz, altiszti iskola, ekvitáció – vagyis lovaglőiskola –, illetve egyéves önkéntes iskola) összesítették az adott hónapban kiszabott büntetéseket. Ezekben az alábbi adatok vannak feltüntetve: név, rang, hányadik vétség az illetőnek, a fegyelmi vétség leírása, a büntetés, dátum és a végrehajtásra vonatkozó megjegyzések.

KASZÁRNYÁK A DUALISTA MONARCHIÁBAN

A katona szolgálati idejének és kiképzésének elsődleges tere a kaszárnya és a gyakorlótér volt, éppen ezért először érdemes megvizsgálni a Monarchia hadseregének laktanyaügyét. A cs. kir. hadsereg elhelyezési körülményei az általános

¹⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311.

¹⁵ Magyar 1993.

¹⁶ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251. (A tanulmányban az egyes naplókából és visszaemlékezésekből vett idézetek esetében az egykorú helyesírást hagytuk meg. A közös hadsereg hivatalos elnevezése 1889-ig cs. kir. volt, ezután lett cs. és kir.)

hadkötelezettség 1868-as bevezetésekor komoly hiányosságokat mutattak. A statisztika szerint 1874-ben 132 000 katona és 15 000 ló kincstári, 53 000 katona és 7600 ló önkormányzati kaszárnyában, 11 500 katona és 5300 ló magánosoktól bérelt épületekben, 22 500 fő és 16 700 ló pedig továbbra is egyenként volt elhelyezve, vagyis egy-egy nagyobb terület falvaiban szétszórta, a háztulajdonosoknál elszállásolva.¹⁷ Magyarországon még rosszabb volt a helyzet, hiszen 1879-ben például 64 757 fő és 10 362 ló kapott laktanyai elhelyezést, 13 684 katona és 11 776 ló pedig egyenként.¹⁸ A laktanyai elhelyezés ráadásul legtöbbször rossz minőségű, egészségtelen, a kiképzés szempontjából hiányos, sokszor eredetileg nem is kaszárnyának készült épületet, hanem átalakított kolostorokat, gyárakat, raktárakat vagy egyéb kisebb-nagyobb lakóházakat jelentett. A kincstári és önkormányzati laktanyák jelentős része még a 18. századból (főleg II. József időszakából) származott, miközben az ezt követő évtizedekben alig történt előrelépés (legfeljebb néhány kiemelt helyőrségen). A kiszolgálóhelyiségek tekintetében pedig (istállók, lovardák, lovaglóterek, műhelyek, raktárak, iskolaszobák, torna- és vívótermek stb.) még rosszabb volt a helyzet, különösen a vidéki garnizonokban. A rossz elhelyezési körülményeket mutatja, hogy a közös hadsereg európai összevetésben az egyik legrosszabb egészségügyi és halálozási mutatóval rendelkezett.¹⁹

A hadsereg elhelyezési körülményeiben látványos javulást az 1879-es beszállásolási reform (és annak 1895-ös módosítása) hozott.²⁰ Az összetett és sokrétű reformból számunkra elsősorban a laktanyák kialakítása az érdekes, vagyis hogy miképpen segítette a térszervezés a fegyelem fenntartását. Az elhelyezés kérdése ugyanis nemcsak egészségügyi, de gazdasági, társadalmi, kiképzési és fegyelmezési szempontból is meghatározó volt.

„Manapság [...] ebből az értelmileg és erkölcsileg rendkívül heterogén elemből [...] alig három éven belül engedelmes, rend- és tisztességszerető, hűséges, megbízható és önfeláldozó katonákat kell képezni; nem látszólagos, erőszakos eszközökkel, hanem következetes befolyással és a tiszték és altisztek példamutatásával. Éppen ezért most már mindenképpen szükséges, hogy a szállások is olyan minőségűek legyenek, melyek a rendre való hajlamot felkeltik, a felettesek számára pedig lehetővé teszik a legénység szigorú nevelését és felügyeletét és ugyanúgy állandó befolyásolását.”²¹

A fentieket a magyar történetírásban jobbra csak az 1886-os Hentzi-affér révén ismertté vált, de a beszállásolási reformban fontos szerepet betöltő Ludwig Janski még főhadnagyként fogalmazta meg 1874-ben írott munkájában.²²

¹⁷ Janski 1874: 28.

¹⁸ Képviselőházi irományok 1879: 268. 207–210.

¹⁹ Gruber 1873; Janski 1874: 8–38; Zeinar 1987: 32–58.

²⁰ 1879. évi XXXVI. és XXXVII. tc., 1895. XXXIX. tc.

²¹ Janski 1874: 50–51. (A szerző fordítása, ahogy a későbbi, német nyelvű idézeteké is.)

²² Erről lásd bővebben: Zeinar 1987: 53–55; Urrisk 2009: 216.

A Monarchia új típusú laktanyái esetében (amelyek kialakítását a beszállási reform keretében kiadott *Útmutató* szabályozta) a börtönökben és kórházakban is dominánssá váló pavilonos elrendezés vált mérvadóvá. Ebben meghatározó szerepe volt Franz Ritter von Gruber műszaki századosnak, bécsi építésznek,²³ aki a hadügyminisztérium megbízásából az 1870-es évek elejétől fogva foglalkozott a kérdéssel. Gruber elsősorban egészségügyi szempontok mentén mérlegelte a beszállásolás problémáját,²⁴ de Janskihoz hasonlóan úgy vélte, hogy a fennálló helyzet „a hadsereg felkészültségét korlátozza, a kiképzést akadályozza, a szellemet, a fegyelmet és a morált csökkenti”.²⁵ Kiképzési és fegyelmi szempontból a pavilonos elrendezés kivételesen előnyösnek bizonyult, mivel lehetővé tette, hogy a teret egyrészt az ezred taktikai-funkcionális beosztásának, másrészt pedig a katonai hierarchiának megfelelően szervezzék meg. Ennek illusztrálására példaként álljon itt a Szombathelyen 1888–1889 során felépült lovassági ezredlaktanya, ahol 1889 és 1912 között a cs. és kir. 11-es huszárezred állomásozott. (1. kép) A város északi határán felépített, téglakerítéssel körülvárt épületegyüttes harmincnégy épületből és hét nyitott lovaglótérből állt. Az utcafronton az első sorban kapott helyet a (főleg továbbszolgáló) családos altisztek épülete, a törzsépület és a két tiszt lakóépület. Mögöttük volt a hat legénységi épület, századonként egy, azok mögött pedig a tizenkét legénységi istálló, századonként kettő. Az utászszakasznak külön épület állt rendelkezésére (a bal oldali valósult meg), mögötte a patkoló- és fegyverkovácsműhellyel. Középen alakították ki a felálló teret, körülötte a kiszolgálóépületekkel: markotányos épület, két nagylovarda, kislovarda, pótraktár, börtön, kocsiszín, mosókonyha. A telek bal sarkába a súlyos beteg, jobb sarkába a gyanús állapotú lovak istállója került. A helyőrség saját csapatkórházzal rendelkezett, amely a laktanyától északra külön komplexumban épült fel, szintén pavilonos elrendezésben.²⁶

A legénység a pavilonokban közös szálláson volt elhelyezve, minden emeleten két szakasz, kilenc- és tizennyolc személyes szobákban, melyekben mindig lakott egy-egy altiszt is. Ezenkívül minden emeleten volt egy-egy külön altiszti szoba is. Vagyis az így kialakított laktanyai tér nemcsak a külvilágtól volt elzárva, hanem teljesen felszámolta a privátszférát, biztosítva az állandó felügyeletet. Ez pedig kulcsfontosságú volt a fegyelem és kiképzés szempontjából, hiszen ahogyan egy korabeli kiadvány fogalmazott: „A fegyelmet nem lehet gépiesen begyakorolni, abba kell, hogy a katona beleélje magát; erre nézve pedig kell, hogy éjjel nappal felügyelet és nevelő behatás alatt maradjon.”²⁷

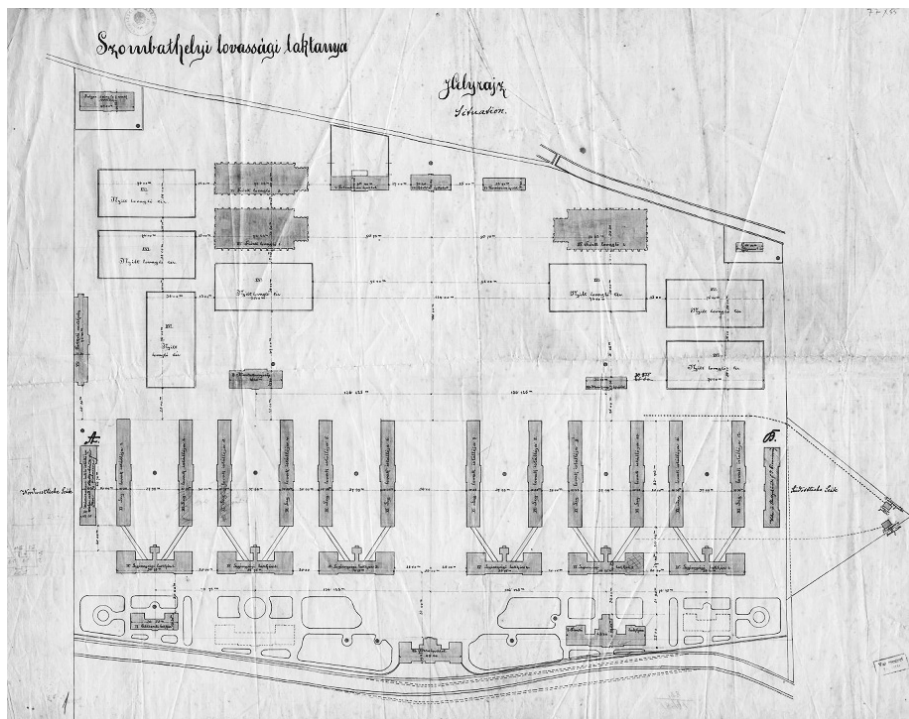
²³ Franz Ritter von Gruber 1837-ben született Bécsben. A Tullni Műszaki Utásziskolában, a Katonai Műszaki Akadémián Klosterburgban és a Bécsi Műegyetemen tanult. Részt vett az 1859-es és az 1866-os háborúban, 1868 és 1898 között pedig a Katonai Műszaki Akadémia tanára volt. 1878-ban lépett ki a hadseregből, később kórházépítészként szerzett hírnevet. 1918-ban halt meg Bécsben. <http://www.architektenlexikon.at/de/187.htm> – utolsó letöltés: 2018. január 7.

²⁴ Gruber 1873, 1880.

²⁵ Gruber 1880: 4.

²⁶ Tangl 2015: 320–323.

²⁷ Danczer (szerk.) 1889: 364.

1. kép. A szombathelyi lovasági laktanya helyszínrajza, 1888 (MNL VaML IV. 443. Középületek Tervrajzai 1. sz.)

A KATONAÉV – KIKÉPZÉS A KÖZÖS HADSEREGBEN

A katonai kiképzés egyik fő célja, hogy a bevonuló újonc polgári életben elsajátított normarendszerét és identitását lebontsa (de legalábbis a katonai szolgálat idejére felfüggeszse), s helyébe egy teljesen újat állítson, mely lehetővé teszi a hadsereg céljainak az elérését. Ennek egyik alapja a fegyelem, mely az „engedelmesség, kötelességtudat és rend lényege. [...] A fegyelem alapja a csapatban a katona megfelelő nevelése a feltétlen engedelmességre, a lelkiismeretes kötelességteljesítésre és a legszigorúbb pontosságra a szolgálat részleteiben”²⁸ – fogalmazott a szolgálati szabályzat. A másik az egyén közösségnek való alárendelése, melyről Alfons Danczer korabeli félhivatalos propagandakiadványa találóan a következőképpen fogalmazott:

„A hadi szolgálat pedig éppen az egyéni uralmat nem tűri; e szót, illetőleg fogalmat, hogy »én« – nem ismeri. Ott csak e mindent felölelő nagy fogalom uralkodik:

²⁸ DR 1873. 16. §. 98–99.

»mi« és »ti«, azaz mindnyájan alkotnak csak *egy ént*; az egység csak az egész, a bajtársiasság, a fegyelmi alárendelés. [...] A katona kiképezésénél és nevelésénél tehát egyidejűleg két egészen ellentétes cél után kell törekedni: először megölni, kiirtani a korlátolt önző »én«-t és az egyéni önkényt, amennyiben az egésznek összeműködését gátolhatja; másodsor fölkelteni az önzetlenséget, a közszellemet, mely csak a közjót, mely csak az egésznek becsületét érti és érzi, és aztán önállóan, azaz saját ösztönéből akarja az egésznek javát előmozdítani.”²⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében az 1868-as véderőreformot követően az általános hadkötelezettség bevezetésével párhuzamosan a korábbi nyolcra három évre szállították le a tényleges katonai szolgálatot (a Honvédségben és a Landwehrben ez két év volt). Kedvezményben mindössze egyetlen társadalmi csoport részesült: a középiskolát végzetteknek csak egy évet kellett szolgálniuk, és ha év végén letették a tiszti vizsgát, akkor tartalékos tiszti rangban szerelhettek le.³⁰ A katonai szolgálatot Danczer a következőképpen jellemezte: „az örökkévalóság, a munka megszakítatlan összefüggése, a munka *folytonossága* szolgáltatja a határozó elemet. [...] a hadsereg még nagyobb joggal inkább gyárhoz hasonlítható: 1888. október 1-én az újoncok nyers anyag gyanánt beérkeznek; a gyár dolgozik, a gépek forognak és 1891. szeptember 15-én a gép kész katonákat ad vissza”.³¹ Ebben a hároméves gépezetben a legfontosabb az első, vagyis az újoncév volt. A katonaesztendőnek a kiképzés szempontjából négy jól elkülöníthető fázisa volt. A besorozott újonc minden év október elsején rukkolt be, mikor kezdetét vette a századidőszak, mely következő év június 20-ig tartott. Ezen belül az első nyolc hét volt az alapkiképzés. A június 20. és a július 20. közötti egy hónap volt a zászlóaljidőszak, augusztus 9-ig pedig az ezredidőszak tartott. Ekkor ért véget a tulajdonképpeni csapatkiképzés, és kezdetüket vették az őszi gyakorlatok (dandár, hadosztály, hadtest vagy hadsereg szinten), melyek egyfajta vizsgaként is funkcionáltak. Itt adott számot az ezred a tudásáról és arról, hogyan sikerült az újoncokat a hadsereg intézményébe integrálni. A nagygyakorlat lefújása jelentette a katonaév végét, melyet október 1-ig két-három hét fegyverszünet követett (ekkor szereltek le a kiszolgált harmadévesek is). A következő két év hasonlóan telt, de a másod- és harmadéves öregkatonák számára ez már a megtanultak minél mélyebb elsajátítását jelentette.³²

A katonák mindennapjaikat szigorú és meglehetősen tömény napirend szerint éltek, melyre a huszárként szolgáló Mezei Sámuel a következőképpen emlékezett. Az ébresztő nyáron 5, télen pedig 6 órakor volt (igaz, rossz időben ekkor

²⁹ Danczer (szerk.) 1889: 209–210 (kiemelés az eredetiben).

³⁰ A szolgálati időt 1912-ben a lovasság és a lovas tüzérség kivételével két évre szállították le. Az általános hadkötelezettség (mint minden más országban) az általános védkötelezettség elvét jelentette, tényleges katonai szolgálatra csupán az évi újoncjutalék mértékében hívták be az alkalmas újoncokat. Ez a Monarchia esetében az állításkötelesek körülbelül negyedét jelentette (Balla 2014: 633).

³¹ Danczer (szerk.) 1889: 196 (kiemelés az eredetiben).

³² Deák 1993: 137.

is 5 órakor, mert ilyenkor a lovardában volt a lovaglás). Reggeli után a zabolást, az itatást és a loápolást követően kezdetüket vették a lovaglások, melyek eltartottak egészen 11 óráig. Ebéd előtt még csutakolni kellett, ebéd után pedig következett a loápolás, a szerszámpucolás és az itatás. Mindez eltartott egészen 3 óráig, melyet 5 óráig a gyalogrukkolás követett (fegyver kiképzés, legénységi, altishti iskolák stb.), 6 órakor zabolás, mely után jött a vacsora, aztán a legénységi szobában a ruha és felszerelés tisztítása. A takaródó mindig 9 órakor volt. Ettől csak a csütörtök és a vasárnap tért el, amikor pihenőnapjuk volt a lovaknak.³³ Ennek ellenére Mezei szerint ezek „rosszabbak voltak a köznapoknál, még pedig azért, mert az egész nap úgy be volt osztva a dolog, hogy pihenő csak az ügyes öreghuszároknak volt”.³⁴ Ekkor a délelőtt tulajdonképpen csak a loápolással és a felszerelés karbantartásával ment el, délutánonként pedig vizitelték a legénységet, vagyis ellenőrző szemléket tartottak a tisztek.

A Mezei által leírt napirend természetesen csak a lovasságra vonatkozott, más fegyvernemenként másként alakult. Ennek részletes ismertetését mellőzve annyit érdemes megjegyezni, hogy a lovakkal való foglalkozás például rengeteg időt és energiát elvett a katonáktól, és emiatt alapvetően jóval feszesebb időbeosztás uralkodott a lovasságnál, mint például a gyalogságnál. Tóth István így élcelődött ezen: „úgyél aza kutya baka kevés dolog soka potya hogyha megyünk a korcsmába sokszép leány vanottan bálba kurva van szépminta virág tudom [huszár] lovad érteadnád látod pajtás a baka az embernek mind a java [...] mert a huszár míga lovát pucolja magyar baka a babáját csókolja”.³⁵

A mindennapi rutinból egyedül az ünnepnapok, illetve az alkalmi szabadságolások és kimenők zökkenettedék ki a katonákat. Esti kimenőt Mezei szerint csütörtökönként és vasárnaponként kaphattak, igaz, az újoncok ritkábban, sőt az alapkiképzés elvégzéséig (amíg a katonai viselkedés alapjait és a hierarchia ismeretét el nem sajátították) egyáltalán nem is mehettek ki a városba. Az ünnepnapok az uralkodócsaládhoz, az ezredhez, valamint vallási ünnepekhez kötődtek: Ferenc József születés- és névnapja, az uralkodói jubileumok, bizonyos egyházi ünnepek (karácsony, húsvét, úrnapja), valamint az ezredünnepek.³⁶ Nagyobb szabadságolások általában karácsonykor és húsvétkor voltak, valamint létezett még a nyári aratási szabadság. De ilyenkor is általában előnyt élveztek a másod- és harmadévesek. „Bizony, hogy egy-egy szakasztól (minden században négy volt) öt-hat ember ha elmehet, hát sok! Bizony többnyire csak egy-kettő. De az is csak »öreg«, nem ám regruta!”³⁷ – emlékezett Magyar Adorján.

A megfelelő katonai fegyelem kialakításában és a hadsereg mint „totális intézmény” működésében kulcsszerepet játszott a szigorú belső hierarchia, egyfajta „tekintélypiramis”, mely a legfelsőbb hadúrától tartott az utolsó regrutáig.

³³ HL Tgy 2689: 9–11; uo. 2699: 12.

³⁴ HL Tgy 2689: 11.

³⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 49–50.

³⁶ Tangl 2016: 681; DR 1873. IX. Abschnitt.

³⁷ Magyar 1993: 8.

A tekintély a rangban testesült meg, és a gyakorlatban a parancs-engedelmeség rendszerén keresztül működött.³⁸ Ebből a szempontból a közkatonák sem alkottak homogén csoportot, belső hierarchiájukat azonban a rang mellett még legalább két tényező határozta meg: a beosztás és a szolgálati idő. Ennek megfelelően a hierarchia csúcsán a továbbszolgáló altisztek álltak,³⁹ akik a hároméves katonaidő leteltét követően is a hadseregben maradtak. Őket követte a többi altiszt és az öregkatonák (vagyis a másod- és harmadévesek), legalul pedig a regruták álltak. Az így kialakult alá-fölé rendeltségi viszony kulcsszerepet játszott a kiképzésben. Miután beérkeztek az újoncok a huszárezredhez, és beosztották őket szakaszukhoz, ahol hároméves szolgálatukat töltötték, kaptak maguk mellé egy öreghuszárt „akit apámnak kellett szólítani.”⁴⁰ [...] Mivel mindjárt kezdetben minden regrutának volt öreghuszár apja, így az öreg taníttatta minden dologra⁴¹ – emlékezett Mezei. Hasonlóan írt Magyar Adorján is: „Itt van öregapád. Majd megtanít lóápolni, szerszámtisztogatni, etetni, itatni, nyergelni. Szót fogadjál neki.”⁴² Vagyis az öreghuszár vezette be a laktanya mindennapjaiba az újoncot, tanította a szoba- és istállórendre, hogyan kell az ágyat bevetni, a holmit tárolni, megfelelően öltözködni, felszerelést karbantartani, a lovat ápolni, nyergelni stb. De a rend és a norma betartatásáért is a közösség felelt (vagyis a szoba lakói, illetve a szakasz), azt a tisztek csak ellenőrizték és szankcionálták, ha valami nem felelt meg a szigorú előírásoknak. Az őrmesterek és a szakaszvezetők részt vettek a tényleges kiképzésben is. Vagyis a többéves katonai szolgálatnak ebben a rendszerben nemcsak azért volt jelentősége, hogy minél jobban elsajátítsák a katonák az újoncévben megtanultakat, hanem egyben maguk is a fegyelmező-normalizáló hatalom ágenseivé váltak.

A hierarchia mellett a másik legfontosabb eszköz a katonai fegyelem kialakításában az „egzécírozás” és a torna, vagyis a test fegyelmezése volt. Ennek során nemcsak a saját teste és cselekedetei feletti kontrollt sajátította el a katona, hanem gyakorlatilag mindent újra kellett tanulnia, amit addig a járásról és testtartásról tudott: vagyis azt, hogyan kell egy katonának járnia, tisztelnie, milyen a katonai testtartás. A gyakorlatozás azonban ennél jóval többet jelentett: egyben fegyelemre és pontosságra szoktatta a testet, a fegyver és a bajtárs mozdulatainak összehangolása révén. „Ily értelemben a gyakorlótér valósággal a *fegyelem iskolája*, ha nem is éppen mulatságos iskola”⁴³ – fogalmazott Alfons Danczer. Kiss István naplójában rendkívül éleslátóan írt erről:

³⁸ Blessing 1991: 463.

³⁹ A közös hadseregben az altisztek a legénységi állományból kerültek ki, és az ezreden belül képezték ki őket az altisztiskolákban.

⁴⁰ HL Tgy 2689. 7.

⁴¹ HL Tgy 2718. 9.

⁴² Magyar 1993: 8.

⁴³ Danczer (szerk.) 1889: 210 (kiemelés az eredetiben).

„Az exercírozás a katonára nézve azon iskola, melyben a föltétlen engedelmességhez, a szigorú fegyelemhez hozzá szokik, mely nélkül a hadsereg erős nem lehet. Midőn a katona az exercírlatzen van bornyúsan, fegyverével a vállán, jobb kezével a fegyver szíját meghúzva, bal kezét a nadrág zsinórhoz téve, lábát, mellét és fejét illő állásba helyezve, s midőn parancsszóra haptákba teszi magát, vagy fordulatokat tesz: kissé neveltséges helyzetben van ugyan, legalább egy közönyös szemlélő szeme előtt; azonban mégis ekkor fogamzik meg bensejében a szigorú katonai fegyelemnek legelső csírája, ekkor szokik hozzá azon gondolathoz, hogy annak a kis tisztnek, aki előtte van, föltétlenül kell engedelmeskedni.”⁴⁴

Vagyis az „Exerzierplatz” egyszerre volt a rend, a pontosság, az engedelmesség, a fegyelem és az összetartozás-tudat iskolája. Emiatt a kiképzésnek ez a része annak ellenére maradt domináns az egész korszakban, hogy a századfordulóra a hadviselés változásával ezeknek a gyakorlatoknak egyre kevesebb gyakorlati, harci-taktikai hasznuk volt.

A fentiek miatt különösen fontos szerepet játszottak a szemlék, melyek a külső szemlélő számára egyszerű „parádézásnak” tűntek. Az itt bemutatott pontos és egységes manőverek azonban a hadsereg gépezete tökéletes működésének a szimbólumai voltak. Tökéletesnek kellett lennie mindennek: a lónak, az egyenruhának, a felszerelésnek, a mozdulatnak és a mozdulatlanságnak egyaránt. „Kírukkoláshoz készültünk en parade. Aggodalmas figyelemmel készül ehhez a katona, mert ilyenkor minden legcsekélyebb hiba miatt szigorúan lakol”⁴⁵ – fogalmazott Kiss István.

NORMASZEGÉS ÉS HÉTKÖZNAPI GYAKORLAT

Az alábbi fejezetben két problémát vizsgálunk meg: egyrészt a normaszegést büntető fenyítőjog működését, valamint azt a hétköznapi gyakorlatot, melyben a közkatonák megpróbálták a szigorú előírásokat kicselezni, és a maguk javára fordítani. A kettő részben össze is függ, hiszen a fenyítések (mivel azok a lak-tanyai élet minden területét felölelték) éppen ezekre a taktikákra is rávilágítanak. A „totális intézmény” ugyanis természetszerűleg termelte ki az azzal szembeni ellenállást. Ennek legszélsőségesebb formáival, mint a dezertálás vagy az öngyilkosság, nem foglalkozunk, inkább a társadalmi gyakorlat szempontjából közelítjük meg a kérdést. Michel de Certeau hívta fel ugyanis a figyelmet, hogy a befogadás korántsem passzív aktus, hanem ennek során a befogadó maga is termelővé válik. De Certeau ennek megfelelően éles különbséget tesz a „taktika” és a „stratégia” között: míg utóbbi a hatalom által meghatározott lehetőségekre, addig előbbi a mindennapi ember által újra megmunkált, felhasznált és így

⁴⁴ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 13.

⁴⁵ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 62.

óhatatlanul átalakított, felülbírált megvalósulásokra, hétköznapi gyakorlatokra vonatkozik. E „taktikák” általában konkrét, véletlenszerű együttállások által lehetővé tett helyzetekhez és kontextusokhoz kötődnek, éppen ezért időlegesek, önállóan szinte soha nem létező egyéni használati módok. Emiatt saját helytel is csak a „stratégia” rendelkezik, míg a „taktika” csak azon belül tud működni.⁴⁶ Vagyis esetünkben a „stratégia” a kiképzés és a fegyelmezés, melynek alapvető tere a kaszárnya, a „taktikák” pedig azok az élethelyzetek, melyek révén a katonának a mindennapi élet gyakorlatai során megpróbálták ezeket kicselezni, vagy a maguk javára alakítani, felhasználni.

Az alábbiakban a cs. és kir. 11. huszárezred levéltárában fennmaradt fegyelmi büntetések jegyzőkönyvi kivonatait elemezzük kvantitatív módszerekkel. Így egyrészt az 1890 és 1895 között fennmaradt összesen 114 hadbírószági peranyagban meglévő 115 személy jegyzékét,⁴⁷ másrészt olyan havi összesítő táblázatokat, melyek az alakulat összes fegyelmi vétségét összegzik. Utóbbiak révén lehetőségünk van olyan sajátosságok megfigyelésére is, melyek csupán egy-egy személy vizsgálata esetén nem lehetségesek. Igaz, ez idáig csupán öt hónapról találtunk ilyen táblázatot (1889. december, 1890. január, február, március és 1891. július).⁴⁸

Az összesítő táblázatokban 358, míg a hadbírószági anyagokban összesen 268 fegyelmi vétség feldolgozására került sor, amely az ügyek típusait és azok eloszlását tekintve alapvetően hasonló eredményt hozott. Eszerint a katonák legnagyobb részének egyértelműen a szigorú időbeosztás, illetve a laktanya zárt világa jelentette a legnagyobb kihívást. Mindkét forrástípus esetében ugyanis a büntetések harmadát (34,5%, illetve 35,5%) az engedélyezett kimenők túllépéséért, a laktanya vagy a körletek hosszabb-rövidebb időre való engedély nélküli elhagyásáért, valamint a szabadságról való késői visszatéréseért szabták ki. Az engedélyezett kimenők túllépése egyébként számos esetben ittassággal, „lármázással”, tiltott útvonalon való visszatéréssel (vagyis megpróbált észrevétlenül visszatérni a laktanyába), illetve ha például a városban egy katonai járőr fogta el a vétkest, a felettséssel való tiszteletlen viselkedéssel, engedetlenséggel párosult. Mindez aligha meglepő. A jórészt vidéki, paraszti származású legénység csak nehezen szokta meg a városi laktanya zártságát, szigorú belső rendjét és hierarchiáját, s mindenekelőtt időbeosztását – legyen az Szombathelyre kerülő vasi és zalai, vagy Miskolcra kerülő szabolcsi és szatmári legény. Mezei meg is jegyzi, hogy az újoncok „között sok volt a bojtár és juhász, akik a szabad élethez voltak szokva és sok része az iskolát csak kívülről látta. Írni, olvasni nem tudott, úgy gondolta jobb lesz visszamenni a szabad életbe.”⁴⁹

⁴⁶ De Certeau 2010: 12–23, 55–70.

⁴⁷ HL II.74. 74–75, 78, 80, 83–84. és 86. doboz.

⁴⁸ HL II.74. 76. doboz. Bizalmas irattár 46/1890; 57/1890; 81/1890; 77. doboz. Bizalmas irattár 153/1891.

⁴⁹ HL Tgy 2699: 56.

Nem véletlen, hogy a laktanya szigorú (ráadásul gyakorta életidegen) időbeosztását sokszor próbálták a katonák kijátszani. Mezei szerint például a reggeli rendszerint kihagyták, mivel a lovaglást ajánlatosabb volt üres gyomorral végezni, s így inkább azután fogyasztották azt el a kávéval. Emellett a lovasság feszes napi-rendjében állandóan igyekeztek maguknak egy kis szabadidőt „csinálni” bizonyos tevékenységek lerövidítésével. Így például Mezei századában bevett gyakorlat volt, hogy az ebédet nem a legénységi szobában költötték el a katonák, ahol előírás szerint kellett volna, hanem az istállóban, vagy ehhez hasonlóan a fürdés sem a századonként berendezett két fürdőszobában zajlott, ahová a kútból kellett volna vödörrel felhordani a vizet és ott felmelegíteni, hanem a fáradságos és hosszadalmas munkát megspórolva inkább az istállóban, vödörből, hideg vízben mosdottak meg. A napi munkabeosztásnál azonban főleg az öregkatonáknak voltak lehetőségeik.⁵⁰

A fegyelmi vétségek második nagy csoportjába (35%, illetve 32,5%) a különböző szolgálati hanyagságok kerültek. Ide túlnyomórészt két típusú vétség tartozott: egyrészt a legtöbb időt és energiát követelő szolgálati ló ápolásának, ellátásának az elhanyagolása, valamint a kiképzésen (jellemzően a lovaglókiképzésen) tanúsított hanyag vagy figyelmetlen magatartás. De ebbe a csoportba tartozott a követlen feljebbvalótól (elsősorban altisztektől) kapott parancsok, utasítások nem vagy hiányos teljesítése, illetve a különböző napi feladatok alóli kibúvás.

A következő nagy csoportot az egyenruhával és a felszereléssel kapcsolatos, vagyis a nem megfelelő öltözet miatti vétségek alkották. Az összesítő táblázatok és a bírósági anyagok esetében azonban itt jelentősebb eltérés mutatkozik (12,5%, illetve 6%). Ide tartoznak a rongálások miatt kapott büntetések (2% és 2,6%) is, melyek túlnyomórészt szintén az egyenruhával kapcsolatosak. A kapott kincstári ruha ugyanis sok esetben nem illett a katonára, s bár tiltva volt, sokan mégis az átalakítás mellett döntöttek, ami azonban büntetést vont maga után. A helyes ruházatkodást egyébként különösen szigorúan vették. Az egyenruhának ugyanis nem pusztán az egyéniség eltüntetésében, de a rendre és pontosságra szoktatásban, sőt a fegyelmezésben is fontos funkciója volt. Erre jól rávilágít Kiss Lajos naplójának egy bejegyzése, melyben egyik tisztjének szavait jegyezte fel, aki előtt hanyag ruházatban jelent meg egy katona:

„Kentek most a Major úr Kusz eleibe mennek raporra. És mégis van kentek közte egy ember, a ki a majorja eleibe nem úgy jelent meg, a hogy illik. Kend Boglyos hogy mert ide állani csákó nélkül, überschwing nélkül és kukoricza nadrágban? Ide vigyázzanak kentek. Így romlik el a kompánia. Ezt meglátja egy gyalogos. Az a gyalogos holnap raporra megy a kapitányhoz. Azt mondja neki kend: öltözzön fel kend blanc parade. Ez azt mondja: bizony nem öltözöm én. Jó is volna. Hiszen kend is úgy ment a major úr eleibe. S oda áll a gyalogos egy ingben, gatyában raporra. Így romlik el a kompánia. Kend rontja el. Ez még mind semmi. Összeül sok gyalogos.

⁵⁰ HL Tgy 2699: 51. és 58.

Diskurálnak. »Tudod-e hé hogy ment a mi freiterünk raportra a major úr eleibe?« Nem tudom biz' én. »Hát kukoricza nadrágban.« Lehetetlen az! »Az Isten úgyse, úgy az.« »De hiszen én se öltözöm fel többet, híjába beszélnek nekem. De biz én se. De én se.« Így rontják el kentek az egész ezredet. Mit szólnak ehhez kentek. Úgy-egyetlen? No lássák.»⁵¹

Több fegyelmi vétség a hadbírótság elé kerülő katonák esetében jóval nagyobb arányban fordult elő, így az egyéb magaviseleti problémák (1,5% szemben 5,6%), a bajtársak bántalmazása (1,4% szemben 4,9%) és a feljebbvalóval való tiszteletlen viselkedés (0,8% szemben 3,8%). Emellett azon vétségeknél, ahol előfordult valamilyen súlyosbító körülmény, vezető helyen állt az ittasság és a hazug magatartás a feljebbvalóval szemben. Persze kézenfekvő volna a magyarázat, hogy a bíróság elé kerülő katonákról eleve feltételezhető az átlaghoz képest rosszabb magatartás, ugyanakkor ezt a képet erősen árnyalja a tény, hogy a vizsgált 115 személy közül 40 esetében egyetlen bejegyzés sem került a jegyzőkönyvi kivonatokba.

Ezzel szemben az összesítő táblázatokban a már említett egyenruhával és felszereléssel kapcsolatos vétségek mellett nagyobb arányban fordult elő még az ittasság (4% szemben 1%), a lókíngás (3% szemben 1%) és a kisebb lopások, melyek főként a bajtársaktól elvett élelmiszert jelentették (2,2% szemben 1,5%). Végezetül még néhány fegyelmi vétséget lehet megemlíteni, melyek előfordulási aránya jellemzően 1,5% alatti volt. Így a tiltott helyen való dohányzás, a szerencsejáték, laktanyába becsempészett prostituált, adósságyűgy és végül a civilek bántalmazása. Utóbbi érdekes módon mindkét esetben csupán egy-egy esetben fordult elő. Mivel a korabeli szombathelyi sajtó alapján rendszeresek voltak a huszárok és a civilek közötti összecsordulások, ez a szám igencsak meglepő, még akkor is, ha a súlyosabb esetekből természetesen hadbírószági tárgyalás lett.⁵² Ehhez hasonlóan érdekes a szexualitással kapcsolatos fegyelmezések alacsony száma. A prostitúció ugyanis komoly problémákat okozott: a cs. és kir. 11. huszárezred szombathelyi laktanyájának elkészülését követően alig pár hónappal az ezredparancsnokságnak már a városhoz kellett fordulnia a laktanya környékét ellepő nők miatt, a közeli Lesvár csárda pedig az egész korszakban állandó találkozóhelye volt a katonáknak és a prostituáltaknak. Ezek miatt visszatérő problémát jelentettek a szifilisz megbetegedések. A fenti ellentmondások még további kutatásokat igényelnek.⁵³

Ehhez hasonlóan ellentmondás mutatkozik a lopások alacsony száma és a visszaemlékezések között. Magyar Adorján például így emlékezik:

⁵¹ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 59. (Kukoricánadrág; vászonnadrág; blanc parade: teljes díszben kivonulni; freiter, német Gefreiter: őrzetető; überschwing, helyesen Überschwing: vállszi.)

⁵² Katona 2015.

⁵³ MNL VaML V.173.c. I. 934/1890; HL II.74. 96. doboz. Bizalmas irattár 303/1902; 509/1902; 680/1902; 703/1902.

„Nincsen is talán más a világon, aki ügyesebben tudna lopkodni, mint az ebben is már kitanult öreg huszár, a harmadéves. Az újonnan bevonult, még mafla reguta ezt is keservesen tapasztalja és sokat szenved emiatt is, amíg meg nem ügyesedik, szeme ki nem nyílik. Így van az: lop az öreg huszár a regutától, mire azután ez is megravasodik, lopnak mindnyájan a civilektől.”⁵⁴

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Mezei ugyanakkor a következőképpen írt: „A huszárok olyan katonák voltak, hogy szerették egymást. Amije volt aztatt megosztotta egymással és segítették egymást minden munkában.”⁵⁵ A civilektől való lopást tekintve azonban, úgy néz ki, egyetértés mutatkozott az emlékezők között, melyre különösen az őszi gyakorlatok során nyílt alkalom vidéken, ahol a felügyelet is lazább volt. Mezei sokat sejtetően a következőképpen írt erről: „Lopni nem szabad, az csunya. Szerezni esetleg ha úgy adódik, lehetne, de azis csunya dolog”⁵⁶ – majd megosztja egy bajtársa történetét, hogyan lopott malacot, majd társaival „a következő szálláson megkopózták, megsütötték és megették, jó volt, csak kevés volt. De úgy sem szabad.”⁵⁷

Végül még két fontos mutatót érdemes megvizsgálni. Az egyik a büntetési nemek típusai, melyek jól illusztrálják a fenyejtőjog alapvetően túlzó voltát. Azok ugyanis 99%-ban (vagyis egy-két kivételtől eltekintve) a legsúlyosabb büntetési tételeket jelentették: szigorú fogság (*strenger Arrest*), szigorított fogság (*verschärfter Arrest*), laktanyafogság (*Kasernarrest*), magánzárka (*Einzelarrest*), valamint a testi fenyejtés határát súroló 2 óra kikötés (*zweistündiges Anbinden*) és 6 óra vasra verés (*sechstündiges Schließen in Spangen*). Ez annak ellenére volt így, hogy a szolgálati szabályzat még számos enyhébb büntetési tételt tett lehetővé, ezeket azonban szinte soha nem alkalmazták. Emellett a büntetések kiszabását általában a fokozatos szigorodás jellemezte, vagyis a visszaesők rossz szolgálati múltja súlyosbító körülménynek számított, és szigorúbb büntetés elé néztek, akár ugyanazon vétségért is.⁵⁸

A másik körülmény viszont a fentieket egyben árnyalja is. A fenyejtések kiképzésben való alkalmazása ugyanis valójában nagyban függött a tisztek habitusától. Ezt jól illusztrálja az alábbi táblázat, melyben a büntetési tételek számát összegeztük az ezred hat századában:⁵⁹

⁵⁴ Magyar 1993: 9.

⁵⁵ HL Tgy 2718: 20.

⁵⁶ HL Tgy 2699: 43.

⁵⁷ HL Tgy 2699: 43.

⁵⁸ Ilyen még például a napi raport, akár teljes díszben, a különféle kaszárnyamunkák, a zsold felhasználásának korlátozása, a kimenők korlátozása. A vasra verést és a kikötözést 1906-ban megszüntették. Hämmerle 2012: 35–41; DR 1873. 87. § 657.

⁵⁹ Az összes fegyelmi vétség 302-es száma azért mutat eltérést a korábban említett 358-astól, mivel a táblázatba nem vettük fel az ezredtörzs, a kiegészítő keret, az utászszakasz, az altiszti iskola, az ekvitáció, illetve az egyéves önkéntes iskola adatait.

	1889. dec.	1890. jan.	1890. febr.	1890. márc.	1891. júl.	Összesen
I. század	11	7	31	18	2	69
II. század	0	19	14	16	11	60
III. század	1	2	7	2	5	17
IV. század	12	7	13	7	29	68
V. század	1	0	1	3	6	11
VI. század	12	11	23	20	11	77
<i>Mindösszesen</i>	<i>37</i>	<i>46</i>	<i>89</i>	<i>66</i>	<i>64</i>	<i>302</i>

Jóllehet az időmetszet elég szűk, a fegyelmi büntetések és a századparancsnokok személye között még így is egyértelmű az összefüggés. Nehezen valószínűsíthető ugyanis, hogy a III. és az V. század legénysége ennyire fegyelmezettebb vagy jobb magaviseletű lett volna a többinél, ahogy például a II. század esetében sem magyarázhatjuk másképp az egyik hónapról a másikra való drasztikus változást, mintsem azzal, hogy Heinrich Böhm helyébe Joseph Luksándor kapitány került. Az már egy összetettebb kérdés, hogy ki miért alkalmazta kevésbé a fenyítőjogot: hanyagságból, vagy mert egyszerűen eltérő elveket vallott. Mezei Sámuel például így emlékszik vissza kapitányára: „Raportok nem voltak, a Kapitány szerint a jó huszárt nem büntetéssel lehet megnevelni, hanem szépszóval. [...] A Kapitány úr kijelentette, hogy nem büntetni, hanem nevelni akarom magokat.”⁶⁰ Ennek azonban az lett a következménye, hogy a fenyítést is az altisztek vették a kezükbe, ami sok esetben még az előírt fenyítőjognál is brutálisabb eredménnyel járt.

„Ennek az ötödik századnak Igen jó ember volt a Kapitánya, báró Bencze finom ember volt, de a továbbbszolgálók uralkodtak a legénység felett. [...] Mindig voltak öreg katonák, és voltak regruták is. A huszároknál nem olyan volt a szokás, mint a gyalogságnál, nem fektették meg, se nem vitték raportra, hanem ha a regruta hibázott, két öreg huszár két hevederrel elő állott, és az egyik elkiáltotta magát: regruták eintreten. Köröm rugót⁶¹ megfogni, amikor a huszár lehajolt a két öreg huszár a hevederrel egyet, vagy kettőt reáhúzott a regruta ülepére. Nagyon nagy esetnek kellett lenni, hogy raportra kellett menni.”⁶²

A továbbbszolgáló altisztek uralkodása, fizikai bántalmazásai nemcsak kikényszerítették a fegyelmet, de egyben lehetőséget is teremtettek számukra a szabályok feszegetésére. Így például „ha valamelyik öreghuszár nem jött be rendes időre aztatt nem vette észre senki sem, még ha látták is, akkor sem látta senki” – emlékezett Mezei. De a laktanyai munkák és feladatok esetében is előnyt élveztek az öregkatonák, rendszerint a regruták rovására. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyelmi kötelezettségek rájuk ne vonatkoztak volna. Ha mégis lebuktak, akkor

⁶⁰ HL Tgy 2689: 24; uo. 2699: 4.

⁶¹ A körömrugó az istállóban a ló hátsó lábainál levő 5-6 cm magas gerenda, melynek elsősorban az volt a funkciója, hogy a ló a szalmát ne rúgja ki.

⁶² HL Tgy 2699: 10.

az egyszerű közlegénynél is szigorúbb büntetésre számíthattak a rossz példamutatás miatt. Az altisztek rangja ugyanis súlyosbító körülmény volt.

Ennek ellenére, ha kiderült az altisztek önkényeskedése, a már említett Bencke kapitány is megmutatta hirtelen haragját. Egy alkalommal például „össze állította a Kapitány úr a Századot és ottan kitűnt, hogy valamelyik öregebb huszár nagyképűsködött, hogy amire kilesztek képezve, egy pár regruta meg lesz nyúzva. A Kapitány úr dühös lett, és annak a szájhős huszárnak a Regruták egy-egy heveder csapást adtak a farára. Ezzel aztán a regruták megnyugodtak.”⁶³ Láthatóan nevelési elvei ellenére a kapitánytól sem volt idegen a fizikai bántalmazás, s noha raportra vagy fogdába nem küldte a huszárjait, de „olyan pofonokat tudott adni, hogy az ember nem kérte a másodikat”.⁶⁴

A fentiek jól rámutatnak arra, hogy a fizikai bántalmazás valójában annak ellenére maradt még az I. világháború kitörésekor is a kiképzés és a fegyvelmezés szerves része, hogy az már fél évszázada tiltott volt. A fegyelmi jegyzőkönyvekben fellelhető marginális számuk aligha fedi a valóságot, aminek oka valószínűleg az, hogy a fizikai bántalmazást a tisztek hallgatólagosan támogatták, hiszen maguk is gyakorolták. Hasonló körülményekről számol be Tóth István és Magyar Adorján is. Előbbi egy helyütt például így kesereg az újonc életéről: „elkezdni szidni de olyat méga szűz mária semhallott mertnem szabad a regrutát ütni deazért sutytyomba kapnak egyet ketőt hogykíne pusztuljon a pofonnak a magva”.⁶⁵ Ehhez hasonlóan fogalmaz Magyar:

„Manapság, igaz a katonát már nem szabad ütni, de ki kérdezte ezt az én újonc koromban! Bizony a »hétbeliek« (akik 1907-ben vonultak be) hátán, farán még szólott a nádvessző, s szólott az enyémen is Postol káplár uramé! Meg azután, mesélték az »ötbeli« öregek (akik 1905-ben vonultak be), volt olyan őrmester is, aki maga mondotta a káplárnak: »Ha lusta az a kutya muszka, üssétek agyon, lökjétek a lóhoz, mondjátok: az rugta agyon«.”⁶⁶

A fizikai erőszak mellett a kiképzésnek természetes része volt annak verbális párja is, mind a közkatonák körében, mind pedig a tisztek részéről. Tóth István például a következőképpen írt: „az öreg katonák az újonczot csúfolják gallénak bundásnak munkónak csúfolják. [...] elkezdni szidni deolyat méga szűz mária semhallott”.⁶⁷ Ezt a durvaságot különösen az egyéveseknek volt nehéz megszokni. Kiss Lajos így emlékezett vissza:

⁶³ HL Tgy 2689: 24.

⁶⁴ HL Tgy 2689: 24.

⁶⁵ OSZK Kt. Quart. Hung, 4311: 53.

⁶⁶ Magyar 1993: 11.

⁶⁷ OSZK Kt. Quart. Hung, 4311: 54.

„Épp úgy bántak velünk a borzasztó abrichelés⁶⁸ alatt, mintha gyermekek lettünk volna. Ehhez egy kicsit nehéz volt hozzá szokni. Eleinte igen nehezen vettük, ha összeszidtak, később azonban megszoktuk. A tiszték már annyira hozzá vannak szokva az alsóbb néposztályhoz tartozó ifjakkal való bánásmóddhoz, hogy ez nekik második természetükké válik. S nagy megerőltetésükbe kerülne, ha legalább irántunk úgy viseltetnének, mint művelt emberekhez illik.”⁶⁹

Ugyanakkor szerinte „azok a katonai gyakorlatok talán nem is mennének jól, ha szelíden fognák őket. Hogy annyi sok ember egy és ugyanazon időben tegye meg a mozdulatokat kellő gyorsasággal és ügyességgel: az nem kis feladat.”

Az altisztek uralma és az ezáltal biztosított kiváltságok azonban nyilvánvalóan csak a „pillanat kínálta lehetőségeknek” voltak köszönhetőek, s éppen ezért csak időlegesek és átmenetiek lehettek. Miután Mezei régi kapitányát áthelyezték, az új századparancsnok már rendszeresen utánanézett a mindennapi dolgoknak, aminek köszönhetően „egészen megváltozott a század arculata, a tovább szolgálók nem tudtak önkényeskedni”.⁷⁰

* * *

Tóth István *Katona Kérés* című bejegyzésében az alábbiakat jegyezte fel 1896. október 3-án:

„Ments meg úram minket a sok egzerczírozástól a szalutírozástól a parádé rúkolástól az egyes áristomtól a rövidvastól a hosszúvasban lévő áristomtól a kenyéren és vizenvaló böjtöléstől a vertelek kezétől a halottas kamrától a tővistől a csatától és az ellenség golyójától a roszkvártélytól a triplitől a sánkertől a dobtól a kakas tarétól a cimbalom szegtől a tők gyulladástól és az lapostetűtől és végre a meghalástól és az hirtelen való felakasztástól kérünk halgasd meg minden kérésünket Katonák Istene Ámen.”⁷¹

Érdekes körülmény, hogy Tóth István és Mezei Sámuel is – megelőzve a sorozóbizottságot – önként lépett be a hadseregbe, gyerekként ugyanis mindkettőjüket lenyűgözte a katonakülcsein. Később viszont már így írtak: „nekem nagyon tetszet a baka élete demostmár kerülném amenyiről csaklehetne mert hogymár énis belekeveredtem midőn magamat komisz ruhában találom merttudom hogy a katona élete nem kívánatos akinem hiszi tessék megpróbálni”,⁷² illetve „Hogy ameggett a szép Huszár ruha megett mijen szenvedések voltak, aztatt a gyerek még nem tudhatta. De hát sok mindent ki lehetett bírni.”⁷³

⁶⁸ A német abrichten (idomít) szóból, a kiképzésre használták.

⁶⁹ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 13. Következő idézet ugyanott.

⁷⁰ HL Tgy 2699: 58.

⁷¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 72. Tripli, sánker, kakastaréj, cimbalomszeg különböző nemi betegségek elnevezése, melyek elsősorban a szifiliszre, illetve a hegyes függőlyre (nemi szervben megjelenő szemölcs) vonatkoznak.

⁷² OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 44.

⁷³ HL Tgy 2689: 4.

Az újoncok számára a hadseregbe való belépés igazi kultúrsokkot jelentett, nem véletlen, hogy az újoncév hagyta a legnagyobb nyomot az emlékezetükben. Az alapvetően vidéki parasztságból álló közkatonák számára a városi lét, a kaszárnya viszonylagos zártsága, a privátszféra hiánya, a szigorú fegyelem és alá-fölé rendeltségi viszony, a mindennapi élet feszessége és annak minden területének szigorú szabályozása, a sokszor női szerephez illő munkák (például mosás, varrás, takarítás), a sajátos, alapvetően fizikai és verbális erőszakon alapuló belső normarendszer és kiképzési módszerek súlyos megrázkódtatást jelentettek. A katonai kiképzés és az azzal szorosan összefonódó fegyelmezési jog az általános hadkötelezettség korában (a jogi tiltás ellenére) sem tudta levetkőzni magáról a fizikai erőszakot. A cél továbbra is a katona „idomítása” volt és kevésbé a „nevelése”. Ezt jól érzékelteti a fenytőjog különösen szigorú alkalmazási gyakorlata, még akkor is, ha ez nagyban függött a tiszt habitusától. Ugyanakkor a visszaemlékezésekből (legalábbis magyar viszonylatban) az is kiderül, hogy az újoncok számára a közkatonák sok tekintetben kegyetlen belső normarendszere okozta a legnagyobb megpróbáltatásokat, mely jócskán túllépett a kiképzés és a fenytőjog elviekben megengedett hatókörén. Ez persze a hétköznapi gyakorlatban sok lehetőséget adott a szabályok feszegetésére, azonban jellemzően csak az idősebb katonák kiváltsága volt. Érdekes, hogy miközben a továbbszolgálók és az altisztek önkényeskedései szinte mindegyik forrásunkban visszaköszönnek, magával a tisztikarral szemben alig-alig merül fel szemrehányás. Igaz, utóbbinak alighanem a katonai fegyelmezés normalizáló funkciójának a sikeressége az oka, vagyis a szigorú hierarchia és a parancs-engedelmesség rendszerének az eredményes kikényszerítése. Mezei egy megjegyzése világítja talán ezt meg a legjobban: „én a Tiszt urakról direkt Tapintatból semmi rosszat sem írtam, Nekem Tisztjeim voltak én pedig alárendeltjei voltam a Tiszt uraknak”⁷⁴ – fogalmazott még hatvan év távlatából is.

A közkatonák belső normarendszere arra is rávilágít, hogy a hadseregnek mint „totális intézménynek” is megvoltak a maga korlátai. Nemcsak a különböző kimenők és szabadságok, a várossal való rendszeres kapcsolatok (akár házasság révén is, hiszen számos továbbszolgáló altiszt családos volt) miatt, de a hétköznapi gyakorlat is számos területen lehetőséget biztosított számukra a szigorú előírások és szabályok feszegetésére. Még akkor is, ha ez a legkevésbé sem veszélyeztette a kiképzés és a fegyelmezés végső célját, sőt, bizonyos értelemben támogatta is azt, mint például az öregkatonák önkényeskedései. És ez az a pont, amiről már nem szólnak a visszaemlékezések és a naplók, azaz hogy a szerzők maguk miként viselkedtek öregkatonaként, illetve altisztként. Vagyis, aki megtapasztalta és elszenvedte ezt a rendszert, mennyire sajátította el és gyakorolta azt? Ugyanakkor aligha lehet kétségünk ennek sikeressége felől, ami viszont egy sokkal összetettebb kérdésre is felhívja a figyelmet: mennyit tartottak meg ebből

⁷⁴ HL Tgy 2718: 22.

a normarendszerből a civil életbe való visszatérés után, mennyiben módosította a szolgálat a volt katonák korábbi értékrendjét és ideálisnak vélt férfiképét?

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)
 IV. 443. Középületek építési tervrajzai, 1888.
 V.173.c. Szombathely polgármesteri iratok – közigazgatási iratok, 1890.
- Hadtörténelmi Levéltár (HL)
 II.74. K.u.k. Husarenregiment Nr. 11., 1890–1895, 1902.
- Tanulmánygyűjtemény (Tgy).
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.)
 Quart. Hung. 4311.
 Oct. Hung. 1251.
- DR 1873: *Dienstreglement für das kaiserlich-königliche Heer*. I. Theil. Wien.
Corpus Iuris Hungarici 1868, 1879, 1895.
- Danczer, Alfons (szerk.) 1889: *A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt*. Budapest.
- Gruber, Franz Ritter von 1873: Die Anforderungen der Militär-Gesundheitspflege an den Casernbau. In: *Organ des Wiener Militär-wissenschaftlichen Vereines*. VII. Band. Wien, 171–248.
- Gruber, Franz Ritter von 1880: *Der Casernen-Bau in seinem Bezuge zum Einquartierungs-Gesetze*. Wien.
- Janski, Ludwig 1874: *Studie über die Bequartierungs-Reform des kaiserlich-königlichen Heeres*. Wien.
- Képviselőházi irományok 1879: *Az 1878–1881. évi országgyűlés képviselőházának irományai*. VIII. kötet. Budapest.
- Magyar Adorján 1993: *Huszáréletem*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balla Tibor 2014: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* (127.) 3. 628–645.
- Blessing, Werner K. 1991: Disziplinierung und Qualifizierung. Zur kulturellen Bedeutung des Militärs im Bayern des 19. Jahrhunderts. *Geschichte und Gesellschaft* (17.) 4. 459–479.
- Bröckling, Ulrich 1997: *Disziplin. Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*. München.
- De Certeau, Michel 2010: *A cselekvés művészete*. Budapest.

- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Budapest.
- Farkas Ádám – Kelemen Roland 2015: *A polgári Magyarország katonai büntetőjogának és igazságszolgáltatásának történeti vázlata 1867–1944*. Budapest.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Goffman, Eving 1961: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York.
- Gyáni Gábor 1997: A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas* (12.) 1. 151–161.
- Hämmerle, Christa 2011: „...dort wurden wir dressiert und sekiert und geschlagen...” Vom Drill, dem Disziplinarstrafrecht und Soldatenmisshandlungen im Heer (von 1868 bis 1914). In: Cole, Laurence – Hämmerle, Christa – Scheutz, Martin (Hgg.): *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Essen, 31–54.
- Hämmerle, Christa (Hg.) 2012: *Des Kaisers Knechte. Erinnerungen an die Rekrutenzeit im k. (u.) k. Heer 1868 bis 1914*. Wien–Köln–Weimar.
- Katona Attila 2015: Huszárrohamok a dualizmus kori Szombathelyen. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről VI.* (Archivum Comitatus Castriferei 7.) Szombathely, 325–333.
- Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin 2000: Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte. In: Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin (Hgg.): *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn, 9–46.
- Tangl Balázs 2015: Szombathely – katonaváros. Katonai létesítmények és katonai alakulatok Szombathelyen a dualizmus korában. *Vasi Szemle* (69.) 3. 317–334.
- Tangl Balázs 2016: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Had-történelmi Közlemények* (129.) 3. 670–694.
- Ulrich, Bernd 1996: „Militärgeschichte von unten”. Anmerkungen zu ihren Ursprüngen, Quellen und Perspektiven im 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (22.) 4. 473–503.
- Urrisk, Rolf M. 2009: *Wien – 2000 Jahre Garnisonsstadt. Band 1. Von den römischen Legionen bis zum Österreichischen Bundesheer*. Gnas.
- Wette, Wolfram 1992: *Der Krieg des kleinen Mannes, eine Militärgeschichte von unten*. München.
- Zeinar, Hubert 1987: *Zur Kulturgeschichte der Kaserne unter besonderer Berücksichtigung Niederösterreichischer Kasernen*. (Diplomarbeit.) Universität Wien, Wien.